

Àrífàyo Ìmò Abíníbí nínú Oríkì Orílẹ̀ Mètàdínlògbòn tí Adébóyè Babalọlá kọ

Dúró Adélékè
University of Ibadán, Nigeria
duroadeleke@yahoo.com

Adéọlá Mobólájí
Emmanuel Aláyandé College of Education, Nigeria

Àsamò

Akíyèsì pé ọ̀pọ̀ onímò ni wòn ti ọ̀ṣẹ̀ lórí oríkì orílẹ̀. Àwọn kan fi ojú tíọ̀rì ìmò ìbágbéọ̀ àwùjọ̀, ìmò ọ̀ṣẹ̀wádìí-fínínìn-ọ̀ṣẹ̀dánlàyàn (anthropological method), ifojú-ààtò-wò, ifojú-ihun-wò, àmọ̀ kò sí ẹnì tó tí i lo tíọ̀rì ìmò àbíníbí (indigenous knowledge) láti yiri oríkì orílẹ̀ wò. Èrèdiẹ̀ rẹ̀è ti a wa fi lo tíọ̀rì ìmò àbíníbí láti wò bí àwọn Yorùbá ẹ̀ n ọ̀múlò àwọn nńkan tí ó wà lárọ̀wótó àti àyíká wọn. Àgbálo àgbábò ni pé a rí ẹ̀rì pé ọ̀pọ̀ ìmò ìbílẹ̀ ló jẹ̀ yọ̀ tí ó sì hánde nínú oríkì orílẹ̀, pàápàá àwọn ẹ̀yí tí ọ̀jọ̀ba ilẹ̀ Nàìjíríà i bá fi pese ọ̀ṣẹ̀ fún ọ̀gòrọ̀ ọ̀dọ̀ tí wọn fẹ̀ṣe gbá ọ̀gboro kiri. Lára ìmò àbíníbí ti a ri naa ni ọ̀ṣẹ̀ ọ̀nà ọ̀ṣe, ilé kíkọ̀ lónà ìbílẹ̀, aṣọ̀ híhun àti ọ̀ṣẹ̀ tewé-tegbò.

Ifáàrà

Ọ̀ṣẹ̀ pọ̀ lórí oríkì orílẹ̀: Babalọlá (2001), Babáyẹmí (1988), Barber (1991), Akínyẹmí (1991). Nńkan tó jẹ̀ wá lógún nínú ọ̀ṣẹ̀ yíi ni pipe àkíyèsì sí àwọn ìmò abíníbí tó súyo nínú àwọn *Oríkì Mètàdínlògbòn* tí Adébóyè Babalọlá kọ. Àwọn lámẹ̀yítọ̀ kan ti pe akíyèsì wa sí ìmò sáyẹ̀nìsì abíníbí tó farahan nínú àwọn ewì alohùn bí i, Longe (1998), Olúṣẹ̀gun Ládípọ̀ (2007), Ayọ̀ Yusuff (2008), Dúró Adélékè (2008) sùgbòn kò sí ikankan nínú àwọn ọ̀ṣẹ̀ tí a pe àkíyèsì yíi tó ti wa fín-ín-in ọ̀díkòkò àwọn ìmò abíníbí tí ó fọ̀jú hánde nínú oríkì. Ẹ̀yí ló gbún wa ní kẹ̀ṣẹ̀ inú láti ẹ̀ àyẹ̀wò àwọn ìmò abíníbí tí a lè rí fàyo nínú àwọn oríkì orílẹ̀ mètàdínlògbòn.

Àwọn nńkan tí a wá fojú sí tó jẹmọ́ ìmọ́ abíníbí ni ètò ilàna Ìpèsè oúnjẹ, ìṣègùn àti ilera, ilé kíkó, aṣọ hihun, Ìpòntí, ìṣẹ̀ ọ̀nà síṣe, Ìṣaralóge, ètò ààbò àti ogun jija, Itójú nńkan ọ̀sin, etc. Ìwé sandi kan tilẹ̀ wà lórí ìṣẹ̀ ìṣẹ̀nbáyé èyí tí T. M. Ilésanmí (1989) kọ, nínú ìṣẹ̀ yìí, ọ̀wọ̀jà ìṣẹ̀ tí wọn kọ kan àwọn ìṣẹ̀ ẹ̀bu amòkòkò, epo fifò, ọ̀tí pípọ̀n abbl. Àmọ́, àwọn ọ̀nà tí wọn gbà ẹ̀ ìṣẹ̀ ìwádíí nínú ìwé yẹ̀n jẹ́ ọ̀nà Ìfòròwánlẹ̀nuwò àti lílọ sí ojú ọ̀gbagàdè àwọn ìṣẹ̀ ìṣẹ̀nbáyé yẹ̀n, ṣùgbón kò yẹ́ ká gbàgbé pé àṣà abíníbí pín sí ọ̀nà méjì gbòògi: Àṣà Àrídímú; èyí ni èyí tí a fi ojú rí, tí a sí lè gbọ́ ọ̀órùn rẹ̀, tí a lè tọ̀ wò àti èyí tí a lè fi ọ̀wọ́ kan. Àṣà kejì ni àṣààkọ̀fọ̀kàn àti àfọ̀kànran tí ó máa n farahàn nínú ìṣẹ̀ alohùn.

Èrédí rẹ̀ niyí tí Ìṣòlá (2010) fi sọ pé “Àṣà tí o máa n pé ni èyí tí à n fi ọ̀kàn rán, tí a kọ sí ọ̀kàn wa bí i wáláá” pàápáá ọ̀pọ̀ nínú ẹ̀bu ti àwọn olùwádíí tí wọn ẹ̀ ìṣẹ̀ ìṣẹ̀nbáyé ni a tàn-mọ́-ọ̀n pé o ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ kí wọn ó paré níwọn Ìgbà tí ọ̀lájú ilẹ̀ ọ̀kèèrè ti gba oríṣííríṣíí ìṣẹ̀ àbáláyé lówọ́ àwọn èyàn àwùjọ. Ọ̀pọ̀ àwọn ọ̀dọ̀ ni wọn n fi ilú kéréjé kéréje silẹ̀, tí wọn sá lọ sí ilú nílá. Yàtọ̀ sí èyí, ojoojúmọ́ ni àwọn èyàn n gba Ìgbó tí wọn n sọ dí ilẹ̀gbé tàbí ilẹ̀ ìṣẹ̀ nlanla. Irúfẹ̀ nńkan báylí ló tún mú wa kùgírí láti fihàn pé tí a bá fẹ́ ẹ̀ àwárí àwọn nńkan àlùmọ̀ni àti ìṣẹ̀ ìṣẹ̀se pẹ̀lú ìmọ́ sáyẹ̀nṣi, ó tònà kí a máa fi ọ̀pá rú isàa àwọn ìmọ́ tó farasin nínú àwọn ewì alohùn wa tí a kò bá fẹ́ kí nńkan Ìran Yorúbá parun.

Eèkì Ìmọ́ Àbíníbí

Eèkì oríṣííríṣíí ni àwọn onímọ́ Ìjínlẹ̀ ti fún ìmọ́ abíníbí wọn. Ìmọ́ abíníbí náà ni a mọ́ sí “ìmọ́ Ìbílẹ̀”, “ìmọ́ àdúgbò”. Èwẹ̀, Warren àti Rajusekanran (1993) rí ìmọ́ abíníbí bí àgbàrijọ ìmọ́ tí a kó jọ létólétó tí àwọn ènìyàn agbègbè kan nípasẹ̀ isúnfọ̀, Ìrírí, ìṣedáwo alálalẹ̀hù, àti Ìnìmọ́ nípa àyíká/àwùjọ dáadàa, pàápáá nínú Ìbílẹ̀ kaà. Ohun tí à n sọ ni pé ìmọ́ abíníbí n ẹ̀ àfihàn àwọn ìmọ́-ọ̀nṣe Ìrírí, ojú-inú àti Ìwòye tí àwọn Ìran kan sí n ló láti tójú ara wọn tàbí mú Ìlọ́sìwájú bá wọn gégé bí wọn ẹ̀ fi lólẹ̀ nínú àṣà wọn. Wọn n lo ìmọ́ àbíníbí láti fi sẹ̀múdúró ṣinṣin Ìdàgbàsókè àwùjọ.

Gégé bí àkíyèsí Títílolá àti àwọn Ìyókù (1994), ìmọ́ abíníbí máa n jẹ́ èyí tí a dlí dī mọ́ Ìran kan, erédí ẹ̀ rẹ̀ é tí ó fi jẹ́ atápáta díde fún Ìdàgbàsókè ìmọ́ ẹ̀rọ àwùjọ kan, èyí tí ó jẹ́ ìmọ́ àmúyàngàn tí kò dúró lójú kan bí adagun odò. Ìmọ́ abíníbí yí sí fi nńkan afọ̀ tàbí alohùn ẹ̀ ọ̀pómúléró. Abálájọ̀ ti ìmọ́ abíníbí fi gbòòrò dé ibi pé ọ̀wọ̀jà rẹ̀ n kan bí Ìṣẹ̀dá, àrìgbéwọn, Ìṣe-ajemáwùjọ àṣà, Ìṣelú àti àyíká ẹ̀ni (Wahab 2013).

Níwọn Ìgbà tí ó ti jẹ́ pé ìmọ́ abíníbí ti ẹ̀ àkóyawọ́ nńkan tí ó wà ní àyíká ẹ̀ni bí ìṣẹ̀ ọ̀gbìn (Warren 2013; Títílolá 2013; Olúkòsì 2013), ètò ilera (Egúnjọbí àti Ọ̀gúnwọ̀lé 2013), ọ̀rọ̀ ètò ẹ̀kọ́ (Wahab 2013), Ìmọ̀tótó àyíká ẹ̀ni (Agbọ̀lá àti Mabawọ̀nku 2013). Ìṣẹ̀ tiwa ni láti wá ẹ̀rì ìmọ́ abíníbí jáde láti inú oríki orílẹ̀ tí Adéboye Babalólá kọ.

Iṣẹ́ Onà Sīṣe

A kíyèsì nínú oríkì Iran Ajíbógundé pé Yorúbá ní ìmọ̀ àbíníbí tí ó jínlẹ̀ nínú iṣẹ́ onà sīṣe. Oríṣíríṣíṣí nńkan ni wọn sì n fí òpó gbẹ́. Wọn fí n dára sí ara ilẹ̀ lònà tí ilẹ̀ fí n wuyì. Bí àpẹrẹ:

Wọn gbènà a r'Ọyọ́ l'áyẹ Ọba Abiódún
Olójòwọn wọn a gbẹ́ tiwọn lógiídọbọ ni kiribiti
Ó ní wọn ó ọgọ́rin rẹ́ l'áyaba
Àádọ́rin rẹ́ òsì-ẹfà
Èwá yòókù l'ó ni ó máa gbá'le Ẹ̀ngó ni ọrọ́rún (Babalọlá, o.i 131).

Ìmọ̀ àbíníbí Yorúbá gágàrá dé ibi tí wọn tí n fí igi gbẹ́ ère. Abájo tí wọn fí tún n kí Iran yíí ni "Lágbàyi ara ọjowọn; Àrẹ̀ pagidà-sogi-dòtòtò èniyan" Oríṣíríṣíṣí nńkan ni Iran Yorúbá fí igi wọn gbẹ́ bí i ọpón, ipèkù, ọpá àti bẹẹ́ bẹẹ́ lọ. Wọn a tún máa gbẹ́ ère tí wọn n so mó ẹ̀kú egúngún lórí.

Ilẹ̀ Kíkọ

Kí àwọn ohun èlò ìkólé bí páánù, àwọn òrùlé àfike-ayọ́-ṣe, àti àwọn òrùlé àfamọ́-ṣe, ni Yorúbá tí n lo ẹ̀ké ilẹ̀ láti fí rólé, bẹẹ́ ni wọn sì n lo ẹ̀kan láti fí bo ilẹ̀. Àwọn nńkan wònyí ni wọn n rí ní àrọ̀wótò àti àyíká ilẹ̀ Yorúbá. Nínú oríkì Ọ̀pómúléro, ó hàn de gbangba gbàngbà pé àwọn èròjà àmúkólé ní ilẹ̀ Yorúbá:

Ẹ̀ké ì fí múléro, moja Àlekàn
Ọ̀wá ì fí múléro, moja Àlekàn
Okùn ì fí múléro, moja Àlekàn
Ọ̀pó ì fí múléro, moja Àlekàn (o.i 29)

Àwọn èròjà tí wọn n lò láti fí kólé ni igi ẹ̀lẹ̀ké, ọ̀wá tí wọn rí láti ara ọ̀pé àko, okùn àti ọ̀pò. Iran Ajíbógundé àti Iran Ọ̀pómúléro kan ara wọn. Èrèdì ẹ̀ rẹ̀ é tí a fí n kí wọn ní:

Abímbéṣú l'ó jogún Iran Ọ̀pó
Àbídòrí ọ̀m'Èlẹ̀mí t'ó ró'gba igi ni aṣọ (o.i 132)

Tí a bá tún yiri oríkì Iran Ìrèmògún wò, a óò tún rí àwọn ohun èlò ìkólé tí àwọn Iran Yorúbá n lò láti fí gbé ilẹ̀gbèè wọn kalẹ̀:

È ẹ̀ rí? Kóoko ẹ̀ẹ̀kan báyií g'órí oyè l'ágbèdẹ̀
Irólé g'órí oyè lágbèdẹ̀
Ìràlẹ̀ g'órí oyè lágbèdẹ̀
Bẹrẹ̀ g'órí oyè lágbèdẹ̀...
Igi ọ̀parun g'órí oyè lágbèdẹ̀...
Ọ̀giri àlàpà g'órí oyè lágbèdẹ̀ (o.i 56)

Èrí tí a rí òmú níbi ní pé lára àwọn nńkan tí ó wá nínú igbo tàbí ijù tí ó wá láyíká Yorùbá ní wọn tí rí àwọn èròjà ikólé wònyí. Ilẹ̀ pápá ní wọn tí í rí koríkò èẹ̀kan tí wọn fí nń bo òrùlé ilé. Orúkọ miiran fún èkẹ̀ tí wọn fí nń rólé ní irólé. Àwọn òwá tí wọn nń tò sórí irólé ní a mò sí iralẹ̀, kí wọn tó wá lo koríkò èẹ̀kan. Abájọ̀ tí Yorùbá fí máa nń pòwe pé:

Ja ilé rẹ̀ n ọ̀ ba ọ̀ tún un kọ̀
Èẹ̀kan kan ní gbé fún ní

Èrúpẹ̀ tí wọn pò pò tí wọn tí fẹ̀sẹ̀ lọ mọ̀ra wọn, tí wọn sì tí múra pò ní wọn fí í ẹ̀ ọ̀giri ilé; èyí ní òkọ̀rin pé ní àlàpà nínú àyọ̀lò òkè yíí. Ìmò abíníbí ní àwọn Yorùbá lò níhàhín láti fí ẹ̀ ẹ̀gbékalẹ̀ ilégbèè wọn. Kò wá yanilẹ̀nu nígbà tí a gbọ̀ nínú oríkí òpómúléro pé:

Èkẹ̀ ì í múléro, mọ̀ja Àlekàn
Òwá ì í múléro, mọ̀ja Àlekàn
Okùn ì í múléro, mọ̀ja Àlekàn
Òpó ì í múléro, mọ̀ja Àlekàn (o.i 29)

Gbogbo àwọn èròjà wònyí ní wọn tò pò tí wọn gbé ilé ró.

Ìmò Aşo Hihun àti Àró Ríre

Ìmò-òńşẹ̀ işẹ̀ aşo hihun hánde nńnú oríkí orílẹ̀ pàápàá tí a bá wo inú oríkí iran Òpómúléro. Gbogbo igbésẹ̀ tí işẹ̀ aşo hihun rò mò ní wọn şì ní ipele ipele. Ẹ̀ wo àyọ̀lò isalẹ̀ yíí:

Onwanu ọ̀mọ̀ “were èniyàn ní í f’ewé òwú nùdí”
Ẹ̀ ẹ̀ rí í? Bí ọ̀ bá sí òwú o.
Oniruuru ìdí l’á bá rí.
Bí ikú bí àgbáárín, bí í kókó, bí ówó.
Tí n bá nń lọ ilé àwọn baba mi, Ìwànú ọ̀mọ̀ Àyánnńnagi
Abídòrí ọ̀mọ̀ Ẹ̀lẹ̀mi t’ó ró’gba igi ní aşo.
Ẹ̀gà mo joko sùn ní ‘Wòfẹ̀lẹ̀’.
Onwànú ọ̀mọ̀ “B’ónpa ò pa, kí l’òńgbìn ó gbìn?”
Ìwànú ọ̀mọ̀ “B’òńgbìn ò gbìn”
Abímbésú.
Emi l’òńhù ó hù?
Abímbésú, ‘mọ̀ B’òńhù ò hù
Onwànú, emi l’òńdàgbà ó dàgbà?
Abímbésú, ‘mọ̀ “B’òńdàgbà ò dagba.”
Ìwànú, ọ̀mọ̀ “kí l’òńso ó so?”
Abímbésú, ‘mọ̀ B’òńso ò so

Emi l'òngbó oò gbó?"

Ìwànú, ọmọ B'òngbó ò gbó

Èmi l'ònlà ó là?"

Abímbésú, 'mọ B'ònlà ò là.

Emi l'ònyọ ó yọ?"

Abímbésú, 'mọ B'ònyọ ò yọ

Emi l'ònyẹ ó yẹ?"

Ìwànú, ọmọ B'ònyẹ ó yẹ

Emi l'òngbọ̀n ó gbọ̀n?"

Ońwànú, ọmọ B'òngbọ̀n ò gbọ̀n

Emi l'ònrán ó rán?"

Ìwànú, ọmọ B'ònrán ò rán

Emi l'òntà ó ta?"

Ìwànú, ọmọ B'òntà ò ta

Emi l'ònhun ó hun?"

Ìwànú, ọmọ "B'ònhun ò hun?"

Emi l'ònrà ó rà?"

Ìwànú, ọmọ "B'ònrà ò rà

Kí l'Èsà ògbìn oò rí rọ bori rode rèè jó n'jọ ọjọ bá tó?"

Gbogbo eegun ilé wa, àrán mà l'aşọ (o.i 25-26)

Ọkọrin fihàn nínú oríkì Ọpómúléro yíí pé itòsẹ̀ ló l'Ọyọ̀ ni ọrọ̀ işẹ̀ aşọ hihun. Ó pe àkíyèsí wa si pé láti ara òwú ni aşọ ti ní bo ihòhò ẹ̀dá èniyàn ti jáde. Abájọ̀ tí ọkọrin fi là á mọ̀lẹ̀ pé "wèrè èniyàn ní í f'ewé òwú nùdí". Lẹ̀yìn nàá ni ó wá tọ́ka sí àwọn igbésẹ̀ tí wọn gbọ̀dọ̀ tẹ̀lẹ̀ kí òwú ó tó di aşọ. Ó hánde pé ọtọ̀ ni àwọn tí ó n'şẹ̀ işẹ̀ ọ̀gbìn òwú, bẹ̀ẹ̀ ni ọtọ̀ ni àwọn tí n'şẹ̀ ònyọ̀ nígbà tí òwú bá hù tí ó dàgbà tí ó sì so dé bí pé ó n'gbó, tí ó sí là, kí àwọn òngbọ̀n tó gbọ̀n de ibi tí àwọn ònrán yóò ti rànwú, kó tó wá kan hihun tí fi í daşọ. A rí i pé ọkọrin kò gbàgbé láti fihàn pé gbogbo àbùkù àti àrùn tí ó wá lágọ̀ ara ọmọ èniyàn bí ikù, àgbàarin, kókó àti oówo ni ó lè tàbùkù àwọ̀ ara ẹ̀dá èniyàn.

Èrì àrídímú tí a rí nibi ni pé iyanşẹ̀ láàyò lólórí-jorí ti wà nínú işẹ̀şẹ̀ Yorùbá. Kálukú ló mọ̀ işẹ̀ tó ti jẹ̀ ọ̀jìnmí. Èrì àrídímú mlíràn ni pé àwọn Yorùbá rí işẹ̀ ọ̀gbìn bí ọ̀nà ọ̀rọ̀-ajé tó pẹ̀ka sí oríşlíríşlírí ọ̀nà. Nígbà tí wọn bá hun aşọ tan wọn a tún máa pa á láro. Abájọ̀ tí Yorùbá fi máa pòwe pé: Bí a dáşọ fọ̀lẹ̀, şe là á p á láro. Nínú oríkì iran Ọlọ́fà, a rí i bí wọn şe é pilẹ̀ aró àti bí ti í şe e rí lọwọ̀ dáródáró:

Akééru ní í mọ̀ ibi òkù ọ̀pẹ̀

...

Amọ̀kòkò ní í mọ̀'bi amọ̀ gbé dùn

Ojú t'akééru

Ó dáró

Ọwọ̀ ẹ̀ dúdú
 Aró ò yá bù mu
 Ọyẹ, dúdú aró ò yá bù wẹ
 Ọyẹ, dúdú aró ò ẹ̀ 'un àmúbojú
 Ọlalomí, aṣo l'aró ẹ̀e rẹ̀ n'lé wà, (o.i 91-92)

Yàtò sí pé eérú ni wọn fi í pèlò aró, a tún rí i pé aṣo ni wọn fi i rẹ. Tí wọn bá hunṣo tán, tí wọn sì rẹ ẹ̀ láró tán wọn fi n' dáṣo si èniyàn lára. Bẹ̀ẹ̀ ni wọn tún fi n' ẹ̀ ẹ̀kú fún eégún. Àwọn Ìran Aláràn-án ni wọn máa n' kí ní: Ọmọ̀ A-ránṣo-b'eégún-lára" (o.i 86). Nínú oríkì Ológbìn-ín ni a ti mọ̀ pé Ìran Yorùbá mọ̀ aṣo rán:

'Èrò Àràn, máa jájó'
 Èrò Àràn bọ̀ síjọ.
 Ó n' já ijó.
 Ó já ijó
 Wọn ni kó sí ojú agò sílẹ̀ gbugudu
 Aláràn-án,
 Ó sí ojú agò sílẹ̀
 Lá bá igba abéré wẹ̀rẹ̀wẹ̀ l'éti aṣo
 Wọn ní: Aláràn-án
 Àrán n'ìwo lè rán (o.i 74).

Àmọ̀ ó hàn de pé àwọn Ìran Aláràn-án mọ̀ṣẹ̀ aṣo rírán dáadáa. Àwọn ni wọn máa n' rán ẹ̀kú egúngún.

Iṣẹ̀ Àgbẹ̀ àti Imọ̀ Èrọ̀

Èkọ̀ imọ̀ èrọ̀ àbíníbí Yorùbá ni o n' jẹ́ kí iṣẹ̀ àgbẹ̀ máa tẹ̀síwájú. Wọn n' ṣiṣẹ̀ pejapeja, wọn sì tún dáko iṣu ṣùgbón iṣẹ̀ imọ̀ èrọ̀ imògún ló jẹ́ kí gbogbo rẹ̀ ó rọ̀ wòkùwòku. Ẹ̀ gbọ̀ ohun tí ọ̀kọ̀rin kan wí:

Bí ò bá sí iwo Ìrèmògún
 Emi l'á bá fi kéja lórùn l'áarin agbadagbúdú omi? (o.i 54)

Nígbà tí ọ̀kọ̀rin yìi tẹ̀síwájú, ó sọ̀ pé:

Pọ̀kọ̀ fún mi wa, Ìrèmògún ọ̀mọ̀ Àwíṣẹ̀
 Àgbẹ̀de ò tètè pọ̀kọ̀ fún mi wá
 Èmi nàà kò ni múṣu bọ̀ f'álágbẹ̀de (o.i 55)

Àrídímú nínú àyọ̀lò òkè yíí ni pé l'fowókọ̀wọ̀ wà nínú iṣẹ̀ Ìran Yorùbá. Èwẹ̀ a tún rí iṣẹ̀ ọ̀gbìn ọ̀pẹ̀ pèlú. Lára ọ̀pẹ̀ ni wọn ti n' rí epo pupa gégẹ̀ bí a ti ẹ̀ fi hàn nínú oríkì Ìran Àrẹ̀sà pé:

Ọmọ sọsọ n gún mi l'ẹnu
Dùn ní l'ọti, dùn ní l'ọti, ùn ní l'ọti
K'ẹni má dùn 'Rẹsà l'ọti
Ní'jọ a bá dùn 'Rẹsà l'ọti
N'Inàá-àbo, epo n'Bariọla fi n d'n oluware (o.i. 105).

Yàtò sí pé wọn ní rí epo lára ọpẹ, wọn tún ní rí ẹmu láti ara ọpẹ yìí kan náà

Ìpọntí:

Bí àwọn ọkọrin ẹ fi hàn nínú àgbékalẹ̀ wọn a rí pé kì í ẹ ara ọpẹ nìkan ni wọn tí ní rí ọti. À ní rí ògùrò àti ẹmu láti ara ọpẹ àkò bí wọn ẹ sọ nínú oríkì Alàrán-án pé:

Ọbànjá nbi ẹ l'ẹẹ mọmu?
Ọbànjá nbi ẹ l'ẹẹ mògùrò
Ọnà boro-bòrò-bóró abẹ̀ wònyí ọpẹ wònyí ní kọ,...? (o.i. 83)

Şùgbọ̀n Yorùbá tún máa n pọntí. Bí wọn tilẹ̀ máa fi iná pọn ọti ògógóró, àwọn ọkọrin fi yé wa pé àwọn ọti kan wà tí a kò gbodò fi iná pọn. Ọkọrin náà sọ pé:

Ọti mèsàn-án ni ní bẹ̀ nílé àwọn baba mi
T'áà gbodò fi iná pọn
Ti yóò maa dùn mọran-in
A dùn mọran-in.
Oyin ní pọn tirẹ̀ ní kókó igi
Ọti ilé Ìrẹ̀sà
Tí yóò máa dùn mọran-in
Ìfùn-ùnfun ní pọn tiẹ̀ ní igò igi
Ọti ilé Ìrẹ̀sà
Yóò máa dùn mọran-in
A dùn mọran-in.
A dùn j'ọti a bá fíná pọn lọ.
Àgbálùmọ̀ ní pọn tiẹ̀ l'ésò igi.
Ọti ilé Ìrẹ̀sà
Yóò máa dùn mọran-in
A dùn j'ọti a bá fíná pọn lọ.
Bolobóló ní pọn tiẹ̀ l'ẹgbẹ̀e igi, àdó ní pọn tiẹ̀ n'bẹ̀.
Ọti ilé Ìrẹ̀sà
Yóò máa dùn mọran-in
A dùn mọran-in.
A dùn j'ọti a bá fíná pọn lọ.

Agbáyun n pọn tiẹ l'ésò igi.
 Ìrèké n pọn tiẹ lákùrò
 Yòò máa dùn mọran-in
 A dùn mọran-in.
 A dùn j'ọti a bá fíná pọn lọ.
 Àgàdàngídí n pọn tiẹ l'órù.
 Ọtí ilé Ìrẹsà
 Yòò máa dùn mọran-in
 A dùn mọran-in.
 A dùn j'ọti a bá fíná pọn lọ.
 A lí fíná p'n ẹmu, a lí fi í p'n ọgòrò
 A lí fi í p'n àgàdàngídí ọtí agbagba ti 'Ládoyin
 Ọtí ilé àwọn baba mi ni. (o.i 84 - 85)

Nùkan tí àwọn ọkọrin yìí fi n hàn wá ni pé ọtí wà lẹka lẹka àti èyí tí ó dùn àti èyí tí ó kan pẹlú èyí tó koro láhọ́n. Gbogbo rẹ pátá porongodo ni wọn sì fún ní orúkọ ibilẹ abíníbí.

Ìṣeranko-Lójò

Kì í ṣe àwọn ẹranko ilé nikan ni àwọn iran Yorùbá máa n tójú. Ọkọrin kan so pé àwọn iran Yorùbá a máa mú àwọn ẹranko wálé láti inú igbó tí wọn á sì máa ṣe itójú wọn bí igbà tí wọn n tójú ẹranko ilé. A rí àpẹrẹ bẹẹ nínú oríki iran Àágberí:

Wọn wáa pàdé ọmọ ẹkùn l'ójú ọ̀nà
 Èni kan ní: 'Ọmọ ẹkùn yìí'. O ní 'È jẹ 'apa á'
 Èni kan ní: 'È máa jẹ 'a pa á'
 Èni kan ní 'È jẹ á gbé ọmọ Ẹkùn re ilé.'
 Wọn gbómọ ẹkùn re 'lé Àágberí ọmọ Agbèbilà
 Wọn wáa wo ọmọ ẹkùn yìí títí, lọmọ ẹkùn bá yè (o.i 36)

Ó tùmọ sí pé kí àwọn ọ̀yìnbo tó mú ìmọ ̀ṣeranko lójò ní ọ̀nà ti ̀gbàlódé wá ni Yorùbá náà ti n ṣe irú rẹ. Oúnjẹ tí wọn sì máa n fún Ẹkùn tí wọn n sin ni Ajá, Àgbò, Àkùkọ-diẹ àti Okoko-diẹ, olórí àgbégbẹ (o.i 36). Ní ilú Ìbàdàn, a tilẹ ri pé wọn sì n sin Ọ̀nì ní ilé Délésolú Ọ̀jé. Yàtò sí èyí, Ààrẹ Mùsùlùmí tí ó di olóògbé, Ààrẹ Azeez Àláo Àrìṣẹkólá gan-an náà n sin àwọn Kinníún lagbala rẹ kó tó jáde láyé. Kò yẹ ká gbàgbé pé àwọn olóògun máa n gbé mọ̀námọ̀nà lósàn-án gangan, abájọ tí wọn fi máa n wí pé: 'Mọ̀námọ̀nà lolóògùn lè gbé, Olóògùn tó gbé Paramólẹ̀ yòd kan iyonu.'

Ìṣaralóge àti Oge Şiṣe

Iran Yorùbá á máa tójú ara wọn dáadáa lònà tó jẹ pé yóò fi wuyi dáadáa. Wọn a máa ṣeṣò ojú, èkéké àti ti irun. Ẹ gbò ohun tí òkòrin tí ó kí Iran Olúfẹ̀ wi:

Olúfẹ̀ Akèjìòmò
 Àbú "Ojú mi yẹṣò"
 Ojú rábẹ̀
 Ó le gẹnge

...

Àbú Olúfẹ̀ Akèjìòmò
 Bí mo bá tori oníkéké kú,
 N óò wí pé ikú arẹwà l'ó pògo
 Bí mo bá tori onísòbòrò kú,
 A áà pe 'kú arẹwà l'pògo
 Èmi ò níí t'orí onípérénsẹ kú a-bilá-mèrìndínlógún
 Onípéréns, a-bilá-lógìdo, ẹrúkẹrú a-bi-lala-lẹnu
 Gànbàrì onílàayàgbà

Ó hàn gedegbe nínú àyọ̀lò òkè yíí pé àwọn ilà Yorùbá yàtò sí ti Iran mlíràn. Ilà Iran Hausá kò bá ti Yorùbá mu. Ilà "akèjìòmò" ni wọn máa n kọ sí apá ọ̀tún àti apá òsì. "Omò" jẹ ilà ẹyẹ tìn-ínrín láti èjìkà dé igbàwọ̀ (o.i. 8). Wọn a tún máa sá kéké, àmọ̀ àwọn mlíràn lè má kọ̀là rára, àwọn wònyẹn ni wọn n pè ní sòbòrò. Àwọn ilà wònyíí máa n bù kún ẹwà àwọn èniyàn dáadáa tí ilà bèẹ̀ kò bá ré. Ilà tó bá ré a máa tàbùkù ojú ẹni tí wọn yẹṣò sí. Ilà òwú náà wà pẹ̀lú. Àpẹ̀rẹ̀ tó tọka sí èyí wà nínú oríkì Iran Olówu:

Ẹgbá l'Òwu

...

Wọn a sé kéké wẹnẹnẹnẹnẹnẹnẹn (o.i 118)

Tọkúnrin tobinrin ni ó máa n ṣaralóge, wọn sì n ṣe kí wọn ba a le da ara wọn lórùn ni. Nínú oríkì Ọpómúléro ni a ti rí èyí:

Obinrin ló torí akọ di'rí ọwéwé

Ọkúnrin ló torí abo yẹṣò Mọja Àlekàn (o.i 29)

Ohun tí a n sọ ni pé nípasẹ̀ ìmọ̀ abíníbí, oríṣíí nńkan ni Yorùbá n dá ṣe fún ara wọn.

Ìkádíí

A kíyèsii pé àwọn Yorùbá wo gbogbo àwọn nńkan àlùmọ̀nì tí ó wà láyííká wọn, wọn sì n ṣe àmúlò àwọn nńkan wònyíí láti fi mú ìdàgbàsókè àti ìtẹ̀síwájú bá igbé-ayé wọn. Şùgbón ó ṣeni lááánú pé ọ̀pọ̀ àwọn omọ abíníbí ilẹ̀ Yorùbá

pàápàá àwọn tí wọn ní mọ nípa ìmọ ẹrọ ni wọn kò lákàkà àti wá ọ̀nà bí wọn yóò se lo ìmọ wọn láti fi Ẹ̀tò Ọ̀rẹ̀ Ọ̀nà àgbàse tí wọn ti se àmúlò nńkan àyíká tí wọn fi ní kólẹ̀. A kíyèsì pé ní ti Ọ̀nà ìṣẹ̀gùn abíníbí, a ti rí àwọn onímọ̀ Ọ̀jẹ̀ bí Ọ̀jẹ̀gbòn àti Ọ̀mọ̀wé tí wọn ti káramásíkí ìṣẹ̀gùn Ọ̀bílẹ̀.

Ọ̀jẹ̀gbòn Adéloá Adéloye (2015), ẹnì tí í se Ọ̀jẹ̀nmi àgbà inú ìmọ̀ Ìṣẹ̀gùn-Ìṣeṣe-Abẹ-Ọ̀pọ̀, ní Ẹ̀ka Ìmọ̀ Ìṣeṣe-Abẹ ni Yunifásitì Ìbàdàn, Ìbàdàn ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà, là á mọ̀lẹ̀ pé “Ìṣẹ̀gùn Ọ̀bílẹ̀ Áfíríkà ti ilẹ̀ Yorùbá gbó bí i ìṣeḍà ẹ̀niyàn.” Nínú iwé àpilẹ̀kọ Adéloye ni a ti rí i bí Àjọ̀ Àgbáyé fún Ètò Ọ̀lẹ̀ra se rí àwọn oníṣẹ̀gùn Ọ̀bílẹ̀. Àjọ̀ yí rí:

oníṣẹ̀gùn Ọ̀bílẹ̀ bí ẹ̀nikàn tí àwọn ẹ̀niyàn àwùjọ̀ tí ó ní gbé mọ̀ gégé bí ẹnì tí ó dántọ̀ nínú ìṣe àmójúto ọ̀lẹ̀ra nípasẹ̀ ilò àwọn ẹ̀rọ̀jà nńkan sà̀n-án bí i ewébe, ẹ̀ranko àti ohun àlùmọ̀nì ilẹ̀ miíràn tí a gbé karí ìmọ̀ Ọ̀pọ̀lẹ̀ àwùjọ̀, àṣà àti ẹ̀sin, tí títí o fi kan ìmọ̀ tí ó ní jọ̀ lówólowó (Èyí kò yọ̀) Ìhà ìmọ̀silára àti Ọ̀bágbọ̀ tí ó rọ̀ mọ̀, iwà-lábarapá nípasẹ̀ ẹ̀dà àrìgbéwọ̀n, ọ̀rọ̀ ọ̀pọ̀lẹ̀ àti ilòsíláwùjọ̀; bẹ̀e ọ̀wọ̀jà ìmọ̀ yí tún ká nńkan wọ̀n-ọ̀n-ní tí ó ní bí àrùn àti àiwà lábarapá ní àwùjọ̀.

Abájò tí àwọn oníṣẹ̀gùn Ọ̀yínbó miíràn náà tilẹ̀ fi ní lo tewe-tegbò. Kò wá yanílẹ̀nu pé Àjọ̀ Àgbáyé fún Ètò Ọ̀lẹ̀ra ya orílẹ̀-èdè Nàìjíríà sí ibùdó àgbáyé fún ìṣe ìṣẹ̀gùn tewetebgò. Àwọn Ọ̀jẹ̀ba Ọ̀bílẹ̀, Ọ̀pọ̀lẹ̀ tilẹ̀ ti gba àwọn tewe-tegbò lááyè láti pàtẹ̀ ọ̀jà wọ̀n fún àwọn ará ilú. Èwẹ̀, ti a kò bá fẹ̀ kí ìmọ̀ wa lórí àwọn ẹ̀ranko tí ó wá láyílíká wa di ohun itàn, pàápàá jù lọ̀ lásìkò tí àwọn ẹ̀ranko se ní dínkù nínú Ọ̀bó gégé bí àkíyèsì Tọ̀lá Bádéjo (2012:21) “the Lion is generally vulnerable (i.e. next to being threatened) and within Africa, the West African Lion population is particularly endangered.” Èyí tí ó túmọ̀ ní èdè abíníbí pé, ‘kinnìun alára gan-an ò bọ̀ lówó ewu Ọ̀parun, pàápàá, láàárín ilẹ̀ Áfíríkà, ní pàtáki jù lọ̀, Kinnìlún Ọ̀wọ̀-òòrùn Áfíríkà, gan-an ni ewu ní wú.’

Bí àwọn ẹ̀ranko tó wá nínú Ọ̀bó ní ilẹ̀ Yorùbá bá fi parun, àwọ̀yeroye ló kù tí àwọn ọ̀mọ̀ abíníbí Ọ̀rẹ̀ Yorùbá yóò máa se. Ó tọ̀nà kí Ọ̀jẹ̀ba gbé irú Ọ̀bésẹ̀ yí náà lórí nńkan tó je mọ̀ ọ̀rọ̀ ilẹ̀ kíkọ̀ pẹ̀lú àwọn ẹ̀rọ̀jà tó wá lárọ̀wọ̀tọ̀. Ó yẹ̀ kí ó wá lóókán àyà wa pé ohun yòówù tí ó bá je mọ̀ ìmọ̀ abíníbí àdúgbò kan rọ̀ mọ̀ àpapọ̀ ohun tó rọ̀ mọ̀ ayé àwùjọ̀ náà; nítorí náà kí í se nńkan tí a lè fi ọ̀wọ̀ yẹ̀pẹ̀ mú.

Àwọn Iwé Itokasi

Adélékè, Dúró. “Ìṣàfihàn Sáyẹ̀nsì nínú Lítírẹ̀ṣọ̀ Alohùn Yorùbá” nínú *Láàńg-bàsá: Jónà Ìṣe Akadà ní Èdè Yorùbá Nónbà* 14. 2008.

Adéloye, Adéloá. “Ìmọ̀ Ìṣẹ̀gùn àti Ètò Ọ̀lẹ̀ra Láàárín Ọ̀rẹ̀ Yorùbá tí Ilẹ̀ Nàìjíríà ni Ọ̀pọ̀dúnrùn Kọ̀kànlélógùn” nínú Pẹ̀pà Àpilẹ̀kọ̀ fún Ìṣìdè Ọ̀pàdè Àpẹ̀rò

- Ọlódọdun Ẹgbé Onímò Èdè Yorùbá Ilẹ̀ Nàìjíríà tó wáyé ní Yunifásitì Adékúnlé Ajásin ní ojò kẹtálá, oşù kẹwáá, 2015.
- Agboola, Tunde. "Environmental Education in Nigerian Schools" in Filho, W. L. (ed.), *Environmental Education in the Commonwealth*, The Commonwealth of Learning, Canada. 1993.
- Agboola, .T. and Mabawonku, .O. "Indigenous Knowledge, Environmental Education and Sanitation: Application to An Indigenous African City" in *An Indigenous Knowledge In Education Ibadan: Indigenous Knowledge Study Group c/o Centre for Urban and Regional Planning, University of Ibadan*. 2013
- Akínyemí, A. Ilò Oríkì Láwùjò Ilú Ọyọ, Unpublished Ph.D Thesis, O.A.U, Ile-Ifẹ, 1991.
- Babalọlá, A. *Àwọn Oríkì Orilẹ̀ Mètàdínlógbòn*. Lagos: Longman Nigeria Limited, 2001.
- Babáyemí, S. O. *Content Analysis of Oríkì Orilẹ̀*. Ìbàdàn: Institute of African Studies, University of Ibadan. 1988
- Bádéjò, Tolú. *The Zoologist in Fágúnwà*, 6th D. O Fagunwa Memorial Lecture, held at University of Lagos, on Decemember 7, 2012.
- Barber, Karin. *I Could Speak Until Tomorrow: Oríkì, women and the past in a Yorùbá town*. Edinburgh: Edinburgh University Press. 1991
- Fágúnwà, D. O. *Àdilitú Olódúmarè*. Ibadan: Evans Brothers (Nigeria Publishers) Ltd. 2005
- Ilesanmi, T.L. *Işé Işẹ̀nbáyé*. Ilé-Ifẹ̀: Ọbáfẹ̀mi Awólówò University Press Ltd.1989
- Ìşòlá, Akínwùmí. *Making Culture Memorable: Essays on Language, Culture and Development*. Olusegun Oladipo and Duro Adeleke, eds. Ibadan: Hope Publishers Ltd. and DB Martoy Books. 2010.
- Lóngé, Olú. *Ifá Divination & Computer Science*. Ibadan: University of Ibadan. 1998.
- Ọládípò, Olúşégun. "The Substance & Significance of Yorùbá Philosophy" in *Yorùbá: Journal of Yorùbá Studies Association of Nig. Vol. 4, No. 1*. 2007.
- Olúkòsì, J. O. "Indigenous Knowledge and Farming Systems" in *Indigenous Knowledge in Education*. D, Michael Warren, Layi Egunjobi and Bolanle Wahab, eds. Ibadan: University of Ibadan Indigenous Knowledge Study Group. 2013.
- Titilola .T., Egunjobi, et al. *Introduction of Indigenous Knowledge into the Education Curriculum of Primary, Secondary and Tertiary Institution in Nigeria: A Policy Guidelines*, CIKARO, Ames.1994.
- Titilọlá, T. "Application of Indigenous Knowledge in the Agricultural Sector Policy Formulation: An Outline" in *Indigenous Knowledge in Education*.

- D, Michael Warren, Layi Egunjobi and Bolanle Wahab, eds. Ibadan: University of Ibadan Indigenous Knowledge Study Groups. 2013.
- Wahab, Bolanle. *The Pattern Change in Yorùbá Traditional Residential Quarters*, M.Sc Dissertation (Unpublished), Department of Architecture, Heriot-Watt University, Edinburgh. 1984.
- Wahab, B. "Indigenous Knowledge Systems and the Human Settlements: Towards Integration into Education Curriculum" in *Indigenous Knowledge in Education*. D, Michael Warren, Layi Egunjobi and Bolanle Wahab, eds. Ibadan: University of Ibadan Indigenous Knowledge Study Groups. 2013.
- Warren, D.M "Indigenous Knowledge for Agricultural Development" in *Indigenous Knowledge in Education*. D, Michael Warren, Layi Egunjobi and Bolanle Wahab, eds. Ibadan: University of Ibadan Indigenous Knowledge Study Groups. 2013.
- Warren, D.M and Rajasekaran, B. 'Putting Local Knowledge to Good Use'. *International Agricultural Development, International Agricultural Development*, July/Aug, pp. 8-10. 1993.
- Yusuff, Luqman Ayodele "Lexical Morphology in Yorùbá Language Engineering", Unpublished Ph.D Thesis, Department of Linguistics, African and Asian Studies, University of Lagos, Lagos. 2008.

